

Ж.Д. Дәдебаев 

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: institutabai@gmail.com

АБАЙДЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Абай шығармашылығын ақынның көркемдік әлемі тұрғысынан зерттеу – абайтанудың, сондай-ақ пәнаралық зерттеудің қазіргі таңдағы аса іргелі ғылыми мәселелерінің бірі. Оны ақын шығармашылығына негіз болған шындық құбылыстармен, ақынның көркемдік ойлау психологиясымен сабақтас пайымдаудың үлкен әлеуметтік маңызы бар. Мақалада Абайдың көркемдік әлемі қарастырылды, Абайдың көркемдік әлемінің ғылыми сипаттамасы жасалады. Абайдың көркемдік әлемі – әдеби шығармашылық әлем. Ақынның әдеби шығармашылық әлемі болмыстағы шындық құбылыстарға негізделеді. Шығармашылық тұлға болмыстағы шындық құбылыстардан өнер туындысын жасайды. Өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстың өзі де емес, көшірмесі де емес. Өнер туындысы – болмыстағы шындық құбылыстар негізінде шығармашылық тұлғаның ақыл-ой қызметінен туған көркемдік құбылыс. Ол – болмыста жоқ, бірақ болуы ықтимал көркемдік әлем. Ақын шығармашылығының көркемдік әлемінің семантикасын, оған негіз болған шынайы әлем шындығын, олардың арасындағы байланыстар сипатын, мағына деңгейлерін пайымдау биік ғылыми тұрғыны талап етеді.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігінде көрініс тапқан құбылыстардың мағынасы терең. Ақынның көркемдік бейнелеу құралдарының семантикалық көп мағыналылығы, когнитивтік-семиологиялық байлығы оның көркемдік әлемін поэтикалық даналық әлемі ретінде сипаттайды.

Түйін сөздер: Абай, көркемдік, шынайы, ықтимал, әлем, әдеби, туынды, шығармашылық.

Zh.D. Dadebayev

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: institutabai@gmail.com

The artistic world of Abai

The study of Abai's work in the aspect of his artistic world is currently one of the relevant issues of both Abai studies and interdisciplinary research. Comprehension of this issue under the phenomena of reality and psychology of the processes of poet's artistic thinking is of an important social significance.

The given article examines the issues of artistic world of Abai. Artistic world of Abai is a world of literary art. The basis for his literary art comes from the real world. The great genius creates the work of verbal art based on the events of the real world and its phenomena. A work of verbal art is neither reality nor the mirror image of it. The world of an art work is a possible world, a result of unique creative performance of an individual. Comprehension of the poet's art world, his relation to reality requires a special study and serious scientific approach.

The meaning of the phenomena of reality reflected in Abai's artistic world is profound. The variety of semantic definitions, cognitive-semiological richness of the poet's expressive means characterize his artistic world as a world of high poetic wisdom.

Key words: Abai, artistics, real, possible, world, literar.

Ж.Д. Дәдебаев

Қазақстан Республикасының ұлттық университеті им. аль-Фараби,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: institutabai@gmail.com

Художественный мир Абая

Изучение творчества Абая в аспекте его художественного мира является одной из актуальных проблем как абаяведения, так и междисциплинарного исследования на современном этапе их развития. Осмысление данной проблемы в связи с явлениями действительности и психологией процессов художественного мышления поэта имеет важное социальное значение. В статье рассматривается художественный мир Абая – это мир литературного наследия автора. Основой литературного творчества служит мир реальный. Гений поэта создает произведение словесного

искусства на основе явлений и событий реального мира. Произведение словесного искусства не является ни реальностью, ни ее зеркальным отражением. Мир произведения искусства – это мир возможный, результат индивидуальной творческой деятельности личности. Осмысление семантики художественного мира поэта, его отношения к действительности требует специального изучения и серьезного научного подхода. Явление действительности, которое отражено в художественном мире Абая, имеет глубокий смысл. Семантическая многозначность, когнитивно-семиологическое богатство изобразительно-выразительных средств поэта характеризуют его художественный мир как продукт творческой гениальности.

Ключевые слова: Абай, мир, художественный, реальный, возможный, семантика, литературное произведение, творчество.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласында Абай сөзінің, Абай мұрасының бүгінгі заманымыз үшін көкейкестілігі, ақын шығармашылығынан халқымыз қандай тағылым алуға тиіс екендігі жөнінде жұртшылықпен ой бөлісе отырып, әлеуметтік маңызы зор, өзекті қағидалар жүйесін ұсынды. Президенттің: «Біз ұлттық сананы жаңғыртамыз және бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырамыз десек, Абайдың шығармаларын мұқият оқуымыз керек. Абай мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық» (Тоқаев, 2020), – деген сияқты сындарлы сөздері мен орнықты ойларының жүйесі қоғамдық санамыздың, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, әлеуметтік өміріміздің жаңғыруына жаңа серпін берді.

Абайдың көркемдік әлемі болмыстағы шындық құбылыстарға негізделеді. Ақын болмыстағы шындық құбылыстардан өлмейтұғын өнер туындысын жасады. Өлмейтұғын өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстың өзі емес, көшірмесі де емес. Өлмейтұғын өнер туындысы болмыстағы шындық құбылыстар негізінде шығармашылық тұлғаның даналық ақыл-ой қызметінен туды. Ашық, жалаңаш емес, ойға, сырға оранып. Ол – өмірде баламасы жоқ көркемдік құбылыс, өз алдына дара әлем. Ақынның көркемдік әлемін, оған негіз болған шынайы әлем шындығын, олардың арасындағы байланыс сипатын пайымдау биік ғылыми тұрғыны талап етеді.

Абай шығармашылығының қастерлі құндылығы оның көркемдік әлемінде. Ақынның көркемдік әлемі дүние-әлемнің өзі сияқты ашық, анық, айқын. Бірақ оның мәні көзге бірден көрініп, сол сәтте көңілге қонбайды. Ақынның жүрегін күйдіріп, көңілін жарып шыққан ой мен сырдың мәні жұмбақ іспетті. Оның шешуін табу үшін іздену керек. Оның шешуін әркім өз жүрегінің тереңіне бойлау арқылы ғана табуы

мүмкін. Өзінің жүрегін терең бойлай алмаған жан Абайдың ойы мен сырының мәнін аша алмайды.

Ақынның шығармашылығында жарқын, шынайы көрініс тапқан құбылыстар ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауы қызметін атқарады. Оның үстіне ақынның көркемдік әлемінің семантикалық арқауын түзетін осы құбылыстардың мезгілдік және мекендік кеңістігін нақты көрсетіп, белгілі бір шеңберге салып қалыптау мүмкін емес. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық өрісі өмірдің шындық болмысының өткен немесе осы, болмаса келер шағының нақты мекендік кеңістігінің қалыбына сыймайды, бірақ сай болуы ғажап емес. Ақынның көркемдік әлемінің қастерлі құндылығы оның нақты мезгілдік және мекендік межеге сыймас мәңгілік мәнінде.

Гераклит (б.з.д. 554-483 жылдар шамасы) болмыстың өткіншілігін негізге алып: «Бір өзенге екі рет түспек жоқ» (Geraklit, 1989; Platon, 1990: 680), – дегенге ұқсайды. Мұны өзінше пайымдап, өзінше саралаушы данышпандар аз болған жоқ. Гераклит айтқан деген осындай сөздің мәні мен мәнісі қазақ халқының даналық сөздерінің де, ақын-жыраулар шығармашылығының да асыл арқауындай ілкіден бүгінге дейін жалғасқан. Әл-Фараби шын білім деп әрдайым ақиқат, анық болатын білімді айтады. Ал белгілі бір уақытта болатын, бірақ кейіннен болмауы да мүмкін нәрсе туралы білімді шын білім қатарына қоспайды. «Өйткені, – дейді ғұлама, – егер біз қазір ғана бар, бірақ уақыт өте келе болмауы мүмкін нәрсені білсек, онда оның бар, не жоқ екенін біле алмаймыз» (Al-Farabi, 1977: 220-221).

Ал Абайдың өзіне келсек, өмірдің өзгермелілігі, бір орнында тұрмайтыны, дүниенің өтпелілігі туралы ой ақынның шығармашылық мұрасының өзекті желісі болып тартылған.

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмес,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмес.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермес
(Qunanbayev, 1977: 44), –

деген өлең жолдарындағы қисындар қазақ әдебиеттанушылары мен философтарының зерттеулерінде лайықты бағаланды. Ақынның «Сағаттың шықылдағы емес ермек» өлеңіндегі мына екі тармақтың ұсынар ойы да терең:

Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек
(Qunanbayev, 1977: 253).

Болмыстағы шындық жайлар, құбылыстар әлемі туралы Гераклит пен әл-Фарабиден, Абайдан артық анық айту қиын. Өмірдегі шындық жайлардың, болмыстағы нақты құбылыстардың, оқиғалардың қалпы осындай өтпелі, «қайтып келмекке тағдыр жоқ» болғанда, олардың сөзбен суреттелген бейне, ой, сезім ағыны түріндегі сарындарын болмыстың нақты ақиқат шындығы ретінде қабылдаудың өзі шартты сипатқа иеленеді. Болмыстағы шындық құбылыстар білгілі бір сәтте белгілі бір кеңістікте ғана нақты шындық болады да, басқа сәттегі басқа кеңістікте нақ сол қалпында қала алмайды. Осы тұрғыдан келгенде, олардың ақын шығармашылығындағы суретін болмыстың өзі, шындық әлемнің нақты құбылысы ретінде қабылдауға негіз жоқ. Сондықтан ақынның көркемдік әлеміндегі құбылыстар бір басқа да, өмірдің шындық болмысындағы құбылыстар бір басқа. Ақынның көркемдік әлеміндегі құбылыстар – ақынның көркемдік ойлау қызметінен туған ықтимал әлем құбылыстарының көрінісі. Соған қарамастан ақынның көркемдік әлемінде шынайылық жоқ деп айтуға болмайды. Өнер туындысында өтпелі өмірдің шындық құбылыстарының білгілі бір кеңістік пен белгілі бір сәттегі қалпын қаз қалпында суретке айналдыруының өзінде үлкен мән бар. Оны өмірдің шындық құбылыстары емес, шындыққа сай келмейді деу ретсіз. Ақын өмірдің шындығын көрсетпейді, ақын өмір шындығының суретін жасайды, ақын өмір шындығының өз көркемдік ойлау әлемінде жасаған суретін көрсетеді. Ақынның көркемдік әлемі – ықтимал әлем, ықтимал әлемінің шынайылығы – көркем шынайылық. Ақынның ықтимал әлемінің көркем шынайылығы болмыстағы шындық құбылыстардың шынайылығынан жоғары.

Тәжірибе

Абайдың көркемдік әлемі дегенде, оны ақынның көркемдік-бейнелеу құралдарының ерекшеліктері, олардың түрлері депқана түсінбеу

керек. Көркем әдебиеттің құралы сөз болғанда, ол тура, нақты мағыналары аясында көркемдік әлем семантикасының табиғатын жете танытатындай қызметімен ерекшеленбейді. Сөз көркем әдебиет туындысының мазмұндық-мағыналық құрылымын түзуші, сабақтастырушы, байланыстырушы фактор деңгейіне дейін көтеріле алғанда ғана өзінің белгілі бір ерекше қырын, белгілі бір табиғатының белгілі бір терең сырын ашады. Ондай жағдайда тілдік бірлік өзінің тура немесе бұрма мағынасымен көркемдік әлемнің семантикалық-құрылым жүйесі беретін мазмұн-мағынаның басты ұйыстырушы, байланыстырушы тетігіне айналады. Тілдің түрлі деңгейдегі категориялары туралы да осыны айтуға болады.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігінде көріністеп қалған құбылыстардың мағынасы, мазмұны, мәні көп қатпарлы, көп сатылы. Мұның өзі ақын шығармаларының онтологиялық қырларының байлығын білдіреді. Ал әдеби шығарманың онтологиялық көпқырлылығы оның мағыналық-құрылымдық жүйесінің бүтіндігінен, көркемдік әлемінің кемелдігінен туындап жатады. Ондағы мағынаны табу, анықтау, түсіну, пайымдау, бағалау оңай емес. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық кеңістігіндегі астарлы, ауыспалы, символдық мағынаны танып, білу де, жасырынулы, бүркемелі мәнді табу мен тану да қиын. Өйткені мұның жолдары, әдістері мен тәсілдері, ілгеріде айтылғандай, теориялық деңгейде жеткілікті негізделген емес. Соған орай әр зерттеуші, әр оқырман, әр қабылдаушы әдебиеттің, қаламгердің көркемдік әлеміндегі нақты ашық мәнді де, жасырын мәнді де өзінше, өз танымы деңгейінде пайымдайды. Сол себепті көп жағдайларда көркемдік әлем семантикасының, шығарма мәтінінің немесе оның белгілі бір мағыналық-құрылымдық бірлігінің нақты мазмұны, астарлы мағынасы ашылғанмен, жасырын мәні, оның поэтикалық қызметі айқындалмаған күйі қала береді. Әдеби шығарманың көркемдік әлеміндегі мәтіннен тыс, жасырын мән-мағына, оның түпнегізі, поэтикалық қызметі пәнаралық іргелі ғылыми-зерттеу нәтижесінде ғана анықталмақ.

Тыңдаушыларына, оқушыларына ұсынып отырған мағынаның ашық, анық және жасырын бөліктерінің арасалмағын өзінің көркемдік әлемінде ақынның өзі мөлшерлейді. Бұл жерде тыңдаушылардың, оқушылардың қабылдау, түсіну деңгейлері ескерілетіні түсінікті. Екінші жағынан, ақынның сөздерінің, образды ойларының мәтіннен тыс, жасырын мағыналары мен мәні оның өз тұсындағы көзі ашық тыңдау-

шыларына ұғымды болуы ғажап емес. Сонымен бірге Абайдың көркемдік әлеміндегі сөз де, образ да, ой да терең мағыналы. Оны әр тыңдаушы, әр оқушы өзінше қабылдап, өзінше түсінеді. Тіпті бір тыңдаушының немесе бір оқушының өзі оны өмірінің түрлі жағдайында, түрлі кезінде түрліше қабылдап, түрліше түсінуі мүмкін. Осы ретте ақынның көркемдік әлеміндегі сөздің де, суреттің де мағынасы мен мәні қабылдаушының санасында құбылып, бір мағынадан екінші мағына, бір мәннен басқа бір мән туындап тарала беретініне көз жеткізуге болады.

Абайдың көркемдік әлемінде бір ауыз сөздің немесе бір шумақ өлеңнің, ия болмаса оның бір тармағының нақты және образды, логикалық семантикасы арасында үлкен айырмашылық бар. Тармақтың тілдік бірліктерінің лексикалық, грамматикалық мағыналарын нақты білу маңызды, бірақ бұл білім ондағы мазмұнды түсінудің, мәнді пайымдаудың жеткілікті кепілі бола алмайды. Абай шығармаларының тілдік бірліктерінің жалпы не жалқы мағынасынан көркемдік әлемінің логикалық семантикасы кеңістігінде ашылатын поэтикалық мән әлдеқайда көрнекті. Сондықтан ақын шығармаларының көркемдік әлемінің логикалық семантикасы жүйесіндегі образды құрылым арқылы ашылатын поэтикалық ойдың маңызы өлшеусіз жоғары. Бұл жерде жасырынулы мәнің белгілі бір құрылымдық бірліктердің өзара, сондай-ақ шендес, шектес, тектес құбылыстармен арақатынасы арқылы ашылатын образ бен образдылықтың атқаратын қызметі зор.

Абайдың көркемдік әлемінің семантикалық өрісінде сөздің образдылығы, мағыналық-құрылымдық бірліктің образдылығы, жасырын мәнің образдылығы, жасырын мағыналық-құрылымның образдылығы, өлең мәтінінің образдылығы және осылардың өзара байланыстары, бірлігі мен тұтастығы секілді мәселелерді бір-бірінен бөле-жармай, өзара байланыста қарастырудың маңызы үлкен. Ақынның көркемдік әлемінің семантикалық жүйесіндегі мағына мен мән, оның образдылығы көп деңгейлі: тиісті мазмұнды белгілі дәрежеде толықтырады, жетілдіреді, кей тұстарда берілген мазмұнмен тең дәрежедегі құбылыс деңгейіне дейін көтеріледі, сөйтіп мәтіннің белгілі бір бірлігінің нақты мазмұнымен жарыса өріледі, енді бірде мазмұнға қайшы келіп жатады, мазмұнмен тең түсетіні де болады. Сонымен қатар мәнің мәтін жүйесіндегі тілдік бірліктердің мағынасы меззейтін мәтіннен тыс образ арқылы ғана анықталатын сырла-

ры да болады. Сондықтан ақынның әр өлеңін, әр өлеңінің әр шумағын бірбүтін көркемдік тұтастық ретінде пайымдауға тура келеді. Рас, зерттеуші де, оқырман да, қабылдаушы да мазмұн мен мағынаны қатар, егіз, тұтасқан күйінде қабылдайды. Алайда мазмұн әр шумақтың тармақтарындағы сөздердің лексикалық, грамматикалық, стилистикалық қызметінен туатын мағыналарынан түзіледі. Ақын сөзінің лексикалық мағынасы әркімге де түсінікті: белгілі бір нәрсенің атын, затын, жайын білдіреді. Сөз және сол сөз атын білдіретін нәрсе, зат, құбылыс арасындағы қатынас сипатынан мағына туады. Қарапайым қабылдаушы үшін оны түсіндірудің қажеті жоқ. Ал зейін қойып қарағысы келген адам ақынның әр сөзінен алдымен өзіне түсінікті ұғымын табар еді. Көп жағдайда зерттеушілер де осы түсінікпен шектелуді жеткілікті деп біледі. Бұл түсінік белгілі бір құбылыстың сыртқы, нақты негізін ғана білдіреді, ал тілдік бірліктердің поэтикалық табиғаты, логикалық семантикасы ашылмайды.

Тыңдаушы немесе оқушы белгілі бір тілдік бірлік атын білдіретін белгілі бір нәрсенің, құбылыстың мағынасын оның сыртқы, нақты негізімен байланыстыратыны анық. Түсінік осылай туады. Мұның маңызы зор. Бірақ осы түсінікпен шектеліп қалған жағдайда құбылыстың ішкі шынайы мәні ашылмаған күйі қала бермек.

Талдаулар мен нәтижелер

И.П. Павлов өмірде адамдардың екі түрлі типі болатынын көрсетеді: а) суреткерлер; ә) ойшылдар (Pavlov, 1951: 213). Ақын-жазушылар, сазгерлер, суретшілер, мүсіншілер сияқты шығармашылық тұлғалар суреткерлер тобында болғанда, ойшылдар тобына ғалымдар, зерттеушілер жатады. Бұлардың алғашқы типтегілірі өмірдің шындық құбылыстарын бөле-жармай, бірбүтін қалпында және табиғи ажар-көркін өзгертпей қабылдайды. Ал ойшылдар болса, олар өмірдің шындық құбылыстарын бірбүтін қалпында емес, құрамдас бөліктер мен бөлшектерге бөліп, әр бөлшекті жеке алып, шұқшия қарап саралайды да, содан кейін олардың мәндерінің басын қосып, өмірдің шындық құбылысының бүтін болмысын анықтап, көңіліне қондырғандай болады. Дүние құбылыстарын тану үшін аталған шығармашылық тұлғалардың екі тобының да қызметі маңызды. Ал енді шығармашылық тұлғалардың осы екі типінің екеуіне тән қасиеттердің бір тұлғаның басын-

да тоғысып, оның жеке дара шығармашылық қасиетіне айналатын жағдайы да болады. Өмір құбылыстарын қабылдау мен танудағы осы аталған екі түрлі қасиеттің бір тұлға болмысында тоғысуы аса игілікті. Асқан суреткерлік пен теңдессіз терең ойшылдық қасиеттердің бір тұлға бойында тоғысуы – адамзат тарихында өте сирек кездесетін айрықша құбылыс. Табиғат асқан суреткерлік пен теңдессіз терең ойшылдықты бір басына тоғысқан бүтін бітім ретінде дарытқан тұлға – Абай.

Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты
(Qunanbayev, 1977: 289), –

секілді қарапайым, көпке түсінікті бір шумақ өлеңде суреткерлік сәулет пен ойшылдық тереңдік бірбүтін құбылыс ретінде көрініс тапқан.

Адам баласының табиғатындағы опасыздық, өзіне жақсылық жасаған жанға жамандық жасауы Абайдың заманында ғана белең алған нәрсе емес, оның тарихы, тұптамасы тереңде. Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Абайдың осы сөзінің мағынасы мына үлгіде берілген:

Из тех людей, которых я обучал науке стрельбы,
Не было ни одного, который не стал бы целиться
в меня в последствии.
(Mirza Mukhammad Khaidar, 1996: 464).

Ақын ойына негіз болған шындық құбылыстың түпкі тарихына көз салатын болсақ, оның мысалы атам заманның өзінен де табылады. Тұптамасы тереңге бойлаған нәрсені жұлып алып тастау оңай емес. Ал оны тану, оған көз жеткізу, таныған, көз жеткізген ақиқаттың мәнін өз болмысының өзегінде өзінше өрнектеу әр ұлы суреткердің өзіне ғана тән шығармашылық ойлау кеңістігінде жүзеге асады

Күшік асырап, ит ету – ақын шығармашылығының ықтимал әлеміне тән құбылыстардың бірі. *Біреуге мылтық үйрету* – келесі бір ықтимал әлемнің көрінісі. Екі әлемнің көрінісі де бейнелі, образды. Бейнелілік, образдылық арқылы сипатталған көріністің суреті астарлы мағынаны білдіреді. Өлеңдегі күшік, оның ит болуы, ит болған соң өзін асыраған иесінің балтырын (тістеп) қанатуы – болмыста болған шындық құбылыстардың қатарына жатады. Осы

қатарда: «Құтырған ит иесін қабады», – деген халық даналығынан туған сөздің шырайы да көңілге көлеңкесін түсіргендей болады. Мұндай құбылыстың суреті өмір көрген адамның есінде сақталып қалатынын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ ақын өз шығармасында оны айтып отырған жоқ, бірақ осыған ұқсас, осымен шендес, осы мағыналас ықтимал әлемнің бір қырының суретін жасайды. Күшік асырау, күшікті асырап, ит ету, оның иесінің балтырын (қауып) қанатуы болмыстағы шынайы мағынасының санадағы суреті ақынның ықтимал әлемінде тұспалды мағынаға, басқа мәнің тууына негіз болады. Іс-қимыл иесі біреуді көзін ашпаған күшіктей күйінде асырауға алды, бақты, күтті, сөйтіп оны ит сияқты күйге дейін өсірді. Бір кездердегі күшік күйіндегі жан иттей болып өскен соң, өзін өсіріп-баққан иесін балтырынан қауып қанатқандай иттік іс қылды. Өлеңде шартты түрде көрініс тапқан осы көрініс болмыстағы шындық құбылыстың елесінен ақынның ықтимал әлемінде образды, метафоралық суретке айналады. *Біреуге мылтық үйретудің* жайы да осы жүйеде анықталады. Ақынның көркемдік әлемі осындай ықтимал әлем суреттерімен, ол суреттердің тереңдегі мәнімен, семантикалық әрімен көрікті.

Ақынның көркемдік ойлау әлеміндегі шығармашылық үдеріс жүйесінде көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі нәтижесінде жасалған образ бен образдылық бейнеленіп отырған құбылыстардың суретін бірнеше әлем кеңістігінің арайымен тоғысқан қалыпта аңғартады: а) болмыста; ә) ақынның көркемдік ойлау әлемінде; б) ақын шығармасының ықтимал әлемінде. Образдың болмыстағы негізі, оның көркемдік ойлау үдерісі барысында басқа бір құбылыстың ерекше қасиетін ажарлап ашатын басқа бір көркемдік-бейнелеу құралынан ашылуы, сөйтіп ақынның ықтимал әлемінің суретін көрсетуі ақынның шығармашылық ойлау үдерісі аясында жүзеге асады. Ақынның шығармашылық ойлау даралығын, көркемдік ойлау ерекшеліктерін саралауда суреттеліп отырған күрделі шындық құбылыстардың басты мәнін астарлап білдіретін образдардың шығу төркінін, жасалу тарихын, көркемдік-эстетикалық қызметін саралаудың маңызы үлкен. Ақынның көркемдік ойлау қуатының жасампаздық сипатын осы бағытта ғана нақты анықтауға болады. Бұл ретте ақынның болмыстағы белгілі бір құбылысты шығармашылық ойлау кеңістігінде саралап, сараптап, қорытуы, қайта жинақтап, жаңа об-

раз жасауы, сөйтіп оны жаңа шығармасының айрықша ажарлы қасиетіне айналдыруы, бірбүтін көркемдік құбылыс жасау жолдары шығармашылық үдеріс психологиясының көрнекі көріністерін ашуға көмектеседі. Сонымен қатар мынаған назар аудару дұрыс: ақынның көркемдік ойлау қызметі нәтижесінде жасалған образды құбылыс – ақынның көркемдік әлеміне тән құбылыс. Ол болмыстың нақты шындық құбылыстары қатарынан орын таба алмайды. Сөйте тұра онда болмыстың шырайындағы шындық көрінбей қалмайды. Болмыстағы шындық құбылыстардың негізінде олардан тыс тұрған, оларға сәйкес келмейтін, өз алдына бөлек бір ықтимал әлемнің семантикалық кеңістігіндегі мұндай шынайы көрініс ақынның шығармашылық ойлауының жасампаз қуатынан туады. Ақынның шығармашылық ойлауының жасампаз қуатынан туған ықтимал әлемде кез келген тілдің емес, тек қана *толғауы тоқсан қызыл тілдің алыстан сермеуі де, жүректен тербеуі де, шымырлап бойға жайылуы* да өмірдің өзіндегідей шынайылығымен сипатталады. Тыңдаушы немесе оқушы оны ойдан шығарылған, қиялдан туған, болмыста жоқ жай емес, өзінше бір шынайы, шындық құбылыс ретінде қабылдайды.

Қалыптасқан теориялық ұғым бойынша, шығармашылық тұлғаның көркемдік ойлауы – образды ойлау. Әрине, образды ойлаудың өзіне тән ерекшеліктері бар, бірақ ол ойлау заңдылықтарынан тыс тұрған бөлек әлем емес. Шығармашылық тұлғаның образды ойлауы жүйесінде нақты, дәлелді, дәйекті ойлау желілері де жататыны анық. Шығармашылық тұлғаның нақты, дәлелді, дәйекті ойлауының өзінде де образдылық болады.

Ақын «Сегіз аяғын» *Алыстан сермеу* деп бастайды. *Алыстан сермеу* тілдің қызметіне қатысты айтылады. Тілдің *алыстан сермеуі* – образды ойлаудың нәтижесі. Ол деректі, нақты, затты ұғымды емес, дерексіз ұғымды білдіреді. Сондықтан оның мағынасын білу, мәнін түсіну қабылдаушының таным деңгейіне тәуелді. Бұл жерде сөздің мағынасын жете біліп, мәнін терең түсінудің басты жолы – сөзде көрініс тапқан мағына дүние-әлемдегі, болмыстағы, тұрмыс-тіршіліктегі қандай оқиғамен байланысты екенін, қандай оқиғаның, құбылыстың қандай қырына сәйкес келетінін анықтау. Басқаша айтқанда, ақынның көркемдік әлемінде көрініс тапқан сурет оның көркемдік ойлау әлемінде қалай пайда болғанын, болмыстағы қандай құбылыстың немесе қандай оқиғаның негізінде пайда болғанын

пайымдап білуге тура келеді. Сонда мынадай бірнеше бөлімнен тұратын жүйе анықталады: а) болмыстағы шындық құбылыстар әлемі → ә) ақынның көркемдік ойлау әлемі → б) ақынның көркемдік әлемі. Мұның екінші бір үлгісі мынадай болады: а) болмыстағы шындық құбыластар → ә) шығармашылық тұлға → б) шығарма. Ақынның көркемдік әлемін, әдеби шығарманы тану оның көркемдік ойлау әлемін, шығармашылық тұлғасын барлауды талап етеді, бұл өз кезегінде ақынның көркемдік ойлау әлемінде қорытылған және шығармада көрініс тапқан бейненің, суреттің, образдың тууына негіз болған болмыстағы шындық құбылыстарды саралап, сараптауға бастайды.

«Сегіз аяқтың» алғашқы жолындағы «сермеу» сөзіне қатысты қабылдаушының ойында іс-қимылдың бірнеше қыры елес береді: «қол сермеу», «құлаш сермеу», «аяқ сермеу», «семсер сермеу», «сойыл сермеу», «қанат сермеу», «дөп сермеу», «кеш сермеу» т.б. Осы елесте белгілі бір мағына болуға тиісті сияқты болып көрінеді. Бірақ осы мағынаны мәтіннің тілдік бірліктерінің мағыналары аясында анық тану, түбегейлі түсіну оңай емес. Өйткені тілдік бірліктерден олардың лексикалық, грамматикалық мағынасынан басқа белгілі бір нақты, бағыты анық, бағдары айқын мағына табылмайды. Бір-бірімен жөн-жосықсыз араласып, бағдарсыз ағып жатқан елестер ғана бар. Сөздің лексикалық, грамматикалық мағынасына сай анықталатын мәнді табу қиын. Тілдің *алыстан сермеуі* де осындай. Оны белгілі бір пішінде көзге, көңілде елестету мүмкін емес сияқты болады.

Тілдік таңба түрінде берілген «сермеулерді» бір бөлек алып, «алыстан сермеуді» бір бөлек алып, олардың арасындағы қатынастар жүйесін саралап парықтағанда, ақынның «сермеуінің» ауыспалы мағынада айтылып тұрғаны, оның өзі көп қырлы екенін топшылар білуге болады. Бірақ «алыстан сермеудің» көп қыры, көп қырының көп мағынасы бары аңғарылғанымен, оның дөп мағынасы, мәні, логикалық семантикасы өзінен-өзі түсінікті бола қалмайды.

Ақын өлеңіндегі «сермеудің» де, «алыстан сермеудің» де иесі – тіл, кәдімгі сөйлейтін қызыл тіл. Тіл «сермейді», тіпті «алыстан сермейді». «Алыстан сермеудің» семантикасын нақты шындық құбылыстар аясында түсіну де, түсіндіру де қиын. «Сермеу» белгілі бір ұғымды мезгеп тұрғанмен, «тілдің сермеуі» туралы құрылымдық бірліктің мәні де, мәнісі де белгісіз. Белгісіздік аясында белгілі болуы ықтимал әлде бірдеңе бар сияқты сезіледі. Оның

өзі де тілдік таңбалардың мағынасынан емес, ақынның сол мағынаға өзінің көркемдік ойлау өрісіндегі белгілі бір таным нысандарымен байланысты берген поэтикалық мәнінен туындайды. Ақынның сөзінің мәні сөз арқылы белгілі болатын болмыстағы заттың, құбылыстың, оның сынының, қимылының сипатында емес. Ақын сөзінің мәні ақынның ақыл-ой, көркемдік ойлау әлемінде, ақын шығармасының ықтимал әлемінде ғана ашылады.

«Алыстан сермеу» негізіндегі мән тілдік бірліктерден тыс тұрған, ақын шығармасының ықтимал әлемінде ғана ашылатын бейнелер, образдар деңгейінде пайымдалады. Енді осы бейнелер, образдар туралы ойға негіз болатын басты белгілерге қарайық:

Тіл (қызыл тіл):

А)

- алыстан сермейді
- жүректен тербейді
- шымырлап бойға жайылады

Б)

- қиуадан шабады
- қисынын табады
- тағыны жетіп қайырады

Әр құрылымдық бірлік белгілі бір қимыл-қозғалыстың, істің баянын білдіреді. Әр қимыл-қозғалыстың, істің иесі – тіл (қызыл тіл). Өлең мәтніндегі осы құрылымдық бірліктер білдіртін істің, қимыл-қозғалыстың баяны, иесі белгілі болғанмен, олардың шынайы мағынасының мәні белгісіз. Тілдің қызметі арқылы анықталған мағыналардан белгілі бір тиянақты мән табу қиын. Белгілі болатын нәрсе – А) тобындағы құрылымдық бірліктер белгілі бір процестің өзара сабақтас сатыларын, кезеңдерін білдіреді. Бірінші кезеңге тән нәтиже сипаты – *алыстан сермейді*. Екінші кезеңге тән нәтиже – *жүректен тербейді*. *Шымырлап бойға жайылу* – үшінші кезеңге тән қорытынды нәтижені сипаттайды. Процестің кезеңдерінің ретін, кезекті сатысын өзгертуге, ауыстыруға болмайды.

Сөз болып отырған құрылымдық бірліктердің әрқайсысының мағынасы әу баста болмыстағы басқа бір істің, құбылыстардың, оқиғалардың негізінде пайда болып, содан кейін қызыл тілге қатысты ауыспалы мағынада қолданылғаны туралы болжам жасауға тура келеді. Оған көз жеткізу үшін көрсетілген құрылымдық бірліктердегі қимыл-қозғалыстың, істің баянының логикалық семантикасы тұрмыс-тіршілікте қандай құбылыстарға, олардың қандай қызметіне қатысты екенін анықтауға тура келеді. Нақтылық үшін

бірілген құрылымдық бірліктерді жұмбақ түрінде есептеп, оның шешуін іздеп көрейік.

Алыстан сермейді. Мұның шешуі не болуы мүмкін? *Жүректен тербейді*. Мұның шешуі не? *Шымырлап бойға жайылған*. Ол не нәрсе? Тіл (сөз, сөз өнері) *алыстан сермейді, жүректен тербейді, шымырлап бойға жайылады* дегенді көрнекі түрде қалай түсінуге болады?

Құрылымдық бірліктердің әрқайсысының шешуін олардың өзара бірлігін, сабақтастығын сақтай отырып саралау іздеген ойдың ұштығын табуға септігін тигізеді. Бұл жерде көңілдегі мына топшылаудан көз жазбау шарт: талдау нысаны болып отырған *алыстан сермеу, жүректен тербеу, шымырлап бойға жайылу* сияқты құрылымдық бірліктер бірбүтін құбылыстың не үдерістің сатылы тәртіпте кезең-кезеңімен жүзеге асатын құрамдастары. Процестің барлық кезең, сатыларының иесі – тіл (сөз, сөз өнері). Құрылымдық бірліктердің бірлігінен тұратын бірбүтін құбылыстың мәні осы жүйеде ғана белгілі болуы мүмкін.

Халықтың дәстүрлі мәдениетінің, дәстүрлі дүниетанымының категориялары аясындағы әдет, салт, ұғым, мінез, көзқарас ерекшеліктері, тілсіз ұғысудың түрлі құралдары мен жолдары арқылы көрініске, суретке, образға айналған ахуал, жағдайлардың мәнісі ақынның «алыстан сермеуінің» ықтимал әлем кеңістігіндегі мағынасын түсінудің кілт-коды қызметін атқарады. Оның үстіне Абайдың мына сөзінің жүйесі бойынша іздену де маңызды: «Ол не нәрсе? Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамақ... Соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей» (Қуанбаев, 1977а: 221) тыншымау. Жоғарыдағы жұмбақ мағыналы құрылымдық бірліктердің әрқайсысының шешуі ақыл-ойдың осындай қызметі нәтижесінде табылмақ.

Тілдің «алыстан сермеуі», «жүректен тербеуі», «шымырлап бойға жайылуы», «қиуадан шабуы», «қисынын табуы», «тағыны жетіп қайыруы» елдің бәріне бірдей түсінікті емес. Бірақ оны түсіну керек. Түсіну үшін олардың әрқайсысын жеке, дара алып қарастырмай, таным, ықтимал әлем кеңістігінде олардың бәрін біртұтас алып пайымдау шарт. Тілдің қызметін әр қырынан сипаттайтын осы бірліктердің

лексикалық, грамматикалық мағыналарынан тыс тұрған астарлы мағыналар жүйесін табудың, сол арқылы ақын шығармасының ықтимал әлемінің жасырын сипатын, логикалық семантикасын, ақынның көркемдік ойлау әлемінің ерекшеліктерін анықтаудың маңызы зор.

Тілге, қызыл тілге қатысты «сермеу», «тербеу», «бойға жайылу» секілді тілдік бірліктер білдіретін қимыл-қозғалыстар атауларының мағынасын өнер туындысын эстетикалық қабылдау үдерісі жүйесінде пайымдау, өнер туындысының (тілдің / өлең сөздің) эстетикалық қызметін, қабылдаушының ішкі әлемінде туғызатын, туғызған күйін, ол күйдің түрлі сатыдағы қалпын анықтау іргелі ғылыми таным өрісінде, тиісті білім қоры негізінде терең ойлау кеңістігінде ғана белгілі болады.

Абайдың көркемдік әлеміндегі қызыл тілдің, сөздің тыңдаушының ішкі әлемінде туғызатын күйі, ол күйдің сатылары Аристотельдің (Aristotel, 1978: 208), М.Т. Цицеронның (Tsitsteron, 1972: 100-195), әл-Фарабидің (Al-Farabi, 1975: 476-487), М.В. Ломоносовтың (Lomonosov, 1952: 65-69), А.Байтұрсыновтың (Baitursynov, 1989: 223) шешендік өнердің, шешен сөзінің сатылары, кезеңдері туралы ойларымен орайлас сипатталған: а) тыңдаушының ықыласын аудару (ұсынба); ә) тыңдаушының ойын толқыту (толқытпа); б) тыңдаушының ойын қыздыру (қыздырма); в) тыңдаушының бойын балқыту (балқытпа). Қызыл тілдің «алыстан сермеуі», «жүректен тербеуі», «шымырлап бойға жайылуы» шешен сөзінің тыңдаушыларына әсер ету үдерісінің сатыларының, кезеңдерінің (ұсынба, толқытпа, қыздырма, балқытпа) Абай өз көркемдік танымына қойған поэтикалық атаулары екені белгілі болады. Сөйтіп, «алыстан сермеу», «жүректен тербеу», «шымырлап бойға жайылу» қызыл тілді шешеннің сөзінің, қызыл тілдің тыңдаушыларына әсерінің сатыларын, кезеңдерін білдіреді. Әр кезең нәтижесі – келесі кезеңнің нәтижелі болуының алғышарты. Егер «алыстан сермеу» жүзеге асатын болса, онда «жүректен тербеуге» де қол жетеді, «жүректен тербеуге» қол жетсе, «шымырлап бойға жайылу» да болады. Шешеннің шығармашылық тұлғасы, қызыл тілдің шешендік өнер ретіндегі табиғаты Абайдың бүгінгі оқырмандарына түсінікті бола бермеуі танданарлық нәрсе емес. Абайдың көркемдік әлемі дегенде, ақынның қызыл тілінің ықтимал әлемі семантикасының осындай поэтикалық мәні есте тұрады.

Шешендік өнер туындылары билер дәуірінің әдебиеті деп аталған (Seifullin, 1932). Билер дәуірі

әдебиетінің басты шығармашылық тұлғалары – би-шешендер. Билер дәуірі әдебиетінің сыры мен сынын білу, билер дәуірі әдебиетінің басты шығармашылық тұлғаларының табиғатын тану сол дәуірдің тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін, кәсібін, ақыл-ой байлығын зерттеп білуді талап етеді.

Билер дәуірі әдебиетін жасаушылардың, билер мен шешендердің сөзінің тыңдаушыларына әсерінің сатыларын, кезеңдерін білдіретін ұғым-атаулардың негізінде жасалған образдар жүйесі (*алыстан сермеу, жүректен тербеу, шымырлап бойға жайылу*) арқылы Абай өзінің көркемдік әлеміндегі *толғауы тоқсан қызыл тілдің айрықша қасиеттерін* көрсетеді.

Тілге қатысты «қиуадан шабу», «қисынын табу», «тағыны жетіп қайыру» сияқты бірліктерді біртұтас алып саралағанда, халықтың Абай тұсындағы мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен хабары бар адамның көз алдында тұтас бір құбылыстың, оқиғаның елесі көрінуі мүмкін. Оның Абай суреттеуіндегі құрамдастары мынадай: қашқан тағы; оны қайыру үшін қуа шапқан қуғыншы; қуғыншының ептілігі, айлашылдығы (қиуадан шабады; қисынын табады); қуғыншының тағыны жетіп қайыруы. Осы құрамдас іс, оқиғаның тірек-белгілерінің әрқайсысы анық, айқын көріністің суреті іспетті. Халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіндегі осы көріністің құрамдас суреттері анық көрінеді: а) қашқан тағы, ә) оны қуған қуғыншының амал-тәсілі, б) қуғыншының тағыны жетіп қайыруы. Халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі осы көріністің құрамдас суреттерін ақын тілдің, қызыл тілдің айрықша қасиеттерін ашатын көркемдік бейнелеу құралы ретінде қолданады. Сонда *қашқан тағы* не? Қашқан тағы сияқты күй қандай жанға тән болуы мүмкін? Қашқан тағыны *қуып жетіп, кері қайырған қуғыншы* кім болмақ? Осындай бағыттардағы ізденістер нәтижесі мынадай болжам жасауға негіз болады: а) өз сөзінен басқа сөзді тыңдамай, өзінен-өзі шығандап, шығанға шығып кеткен дауласушылардың күйі; ә) сөз иесінің (би, шешен) дауласушылардың қанын қыздырып, ойын толқытып, бойын балқытып сөйлеген, сөйтіп тағыдай тарпаң тыңдаушыларын қашқан бетінен қайырып әкеліп, өз дегеніне көндірген *тоқсан толғаулы қызыл тілінің* қызметі.

Ақын көз алдындағы көріністердің әрқайсысының суретін образдар жүйесіне түсіріп, бір құбылысқа тән белгілер, ерекшеліктерді екінші бір құбылыстың ерекшеліктерімен жанастырады да, *толғауы тоқсан қызыл тілдің* айрықша

белгілерін көркем, көрнекі өрнектейді. Ақынның образды сөзіне негіз болған болмыстағы шындық құбыластардың, оқиғалардың суреті, ол суреттің нақты мағынасы мен ақынның көркемдік әлеміндегі поэтикалық мағынасыосы тәсілмен анықталды.

Бұл жерде мынаны ескеру керек: «алыстан сермеу», «жүректен тербеу», «шымырлап бойға жайылу», «қиуадан шабу», «қисынын табу», «тағыны жетіп қайыру» – тілге тән шынайы, нақты да затты қасиеттер емес, ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесінде жасалған ықтимал әлемдегі тілге тән образды көрініс. Ақынның шығармашылық ойлау қызметінің нәтижесі болмыстағы шынайы құбылыстың өзін емес, оның көркемдік ойлау әлеміндегі ықтимал қызметін сипаттайды. Осылайша, болмыстағы шынайы әлем шындығының бейнесі ақынның көркемдік ойлау қызметі нәтижесінде жасалған ықтимал әлемнің суретіне айналады.

Ақынның өлеңінің мәтініндегі мағына мен мазмұн бір түрлі, біз көрсетіп отырған мағына мен мазмұн басқа түрлі сияқты көрінуі ықтимал. Ол негізді. Мәтіндегі мағына мен мазмұн тілдік бірліктердің нақты лексикалық, грамматикалық қызметінен туады, ал біз көрсетіп отырған мағына мен мазмұн мәнісі мәтіндегі тілдік бірліктердің жасырынулы, астарлы қалыптарынан белгілі болатын оқиға, ахуал өрісінде ашылатын логикалық семантикасы арқылы белгілі болады. Халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіндегі осы оқиға, ахуал – ақынның көркемдік ойлауына негіз болған шынайы әлемнің суреті. Осы сурет негізінде ақынның көркемдік әлемінде *толғауы тоқсан қызыл тілдің* тағы бір сала айрықша қасиеттері жарасқан келісіммен көрініс табады. Осы келісім аясында ой мен сезім, мән мен мағына деректі және дерексіз, тура және астарлы, анық және жасырын қалыптарымен ақынның көркемдік әлеміне сындарлы сипат дарытады. Мағынаның астарлы, бұрма, жасырын қалпы ақынның көркемдік әлеміне айрықша ажаркөрік береді, оның құрамдас бірлігіне айналады.

Белгілі бір тілдік таңба арқылы берілген атау, сол атаумен аталатын құбылыс, зат, олардың бір-біріне қатысы арқылы белгілі болатын мағына өзара сабақтас. Осы сабақтастық желісіндегі нәрсенің, құбылыстың мағынасы оның сыртқы сипатымен немесе атқаратын қызметімен байланысты белгілі болады. Түсінік осылай туады. Мұның маңызы зор. Бірақ тілдік таңба арқылы берілген атау белгілі бір нақты заттың, құбылыстың сыртқы сипатын немесе атқаратын қызметін шартты түрде көрсетіп,

тиісті мағынаны нақты ашпауы мүмкін. Мұндай жағдай – әдеби шығарманың ықтимал әлемінің басты ерекшеліктерінің бірі. Ықтимал әлем өрісінде құбылыстың ішкі шынайы мәнінің ашылмаған күйі маңызды көркемдік-эстетикалық қызмет атқарады. «Сермеу» сөзінің өлең тармағындағы, өлең мәтінінің белгілі бір бірлігіндегі нақты мағынасының негізінде ондағы поэтикалық мәнді тап басып, нақты көрсетудің мүмкін болмауының сыры осында.

«Сегіз аяқ» өлеңінің алғашқы сегіз аяғын жазудағы ақынның көркемдік ойлау процесінің бір үзік суретін осы үлгіде жобалауға болады. Ондағы тілдік бірліктердің лексикалық мағыналары мен логикалық семантикасын мына үлгіде кестелеуге болады:

Мәтіндегі тілдік бірліктер	Мәтіндегі тілдік бірліктердің шешендік өнер сатыларына сәйкес семантикасы
Алыстан сермеп Жүректен тербеп Шымырлап бойға жайылған	Ұсынба Толқытпа, қыздырма Балқытпа

Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған құрылымдық бірліктерін де осы үлгіге салып өрнектеуге болады.

Абайдың көркемдік әлемінің кеңістігінде ерекше орын алатын ықтимал әлемнің бейнелі суреті ақынның «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» өлеңінде бейнеленген.

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат ғадауатпен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?
(Qunanbayev, 1977: 280)

Суреттеліп отырған әлем де, оның көрінісі де болмыста болмаған, болуы мүмкін басқа дүниенің, басқа әлемнің спатын білдіреді. Бұл әлемнің сипатының болмыста болары немесе болмасы ықтимал күйде, сұраулы мағынада ашылады. Бірақ сипатталған құбылыстардың болмауынан боларының ықтималдығы басым екені әр сұрақтың мәнісінен аңғарылады. Адам баласы өлген соң топыраққа айналатынына күдік келтірудің реті жоқ. Ақынның: «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» – деген сұрағының астарында оған берілетін жауап та тұр. Келесі сұрақтардың мәнісі де осындай. Соған қарамастан бұл көріністерді болмыстың, бұ дүниенің белгілі бір мезгілдік және мекендік кеңістіктегі шындық әлемнің суреті деп қабылдауға болмайды. Ақын

шығармасында көрініс тапқан құбылыстар – дүниедегі, болмыстағы шындық құбылыстар емес, ықтимал әлемнің образдары. Бұл әлемнің сын-сипаты бөлек, бірақ ол да ақынның көркемдік ойлау әлемінің туындысы, көркемдік әлемінің маңызды құрамдастары.

Адамның өлгеннен кейінгі орнының қара жер сыз болуы, өткір тілдің бір ұялшақ қыз болуы, махаббат гадауатпен майдандасқан жүрегінің мұз болуы – бейнелі, образды ойларға тұнып тұр. Оның үстіне осы бейнелі, образды ойлардың арнасынан ақынның ықтимал әлемінің бейнесі бой көтереді. Ақынның көркемдік әлемінің семантикасы тағы бір маңызды қырынан ашылады.

Қорытынды

Абайдың көркемдік әлемі, оны түзетін факторлар, ол факторлардың дара және өзара бірлескен, сабақтасқан қызметі – абайтанудың әр тұрғыдан қарастыратын маңызды, мәнді мәселелері. Абайтану ғылымының тарихында Абайдың көркемдік әлемін арнайы зерттеудің пісіп-жетілгені қандай анық болса, оны ақын шығармашылығына негіз болған шындық құбылыстармен, ақынның көркемдік ойлау психологиясымен сабақтас пайымдаудың әлеуметтік маңызы да соншалықты айқын. Абайдың көркемдік әлемін, жалпы қазақ сөз өнерінің көркемдік әлемін ғылымның соны жетістіктері деңгейінде зерттеулердің кең құлаш жаюы абайтану ғылымында жаңа ғылыми бағыттың негізін қалауға алып келетін болады..

Абай шығармашылығын ақынның көркемдік әлемі тұрғысынан зерттеу – тіл білімі мен абайтанудың, сондай-ақ пәнаралық зерттеудің қазіргі таңдағы аса іргелі ғылыми мәселелерінің бірі. Ақынның көркемдік әлемі аясында шынайы әлем, ықтимал әлем сырларын даралап, саралап талдау да кезек күттірмейтін үлкен ғылыми міндеттердің қатарына жатады. Құрылым-жүйесінің көп сатылы, көп қырлы болып келуіне байланысты Абайдың көркемдік әлемі, шынайы әлемі, ықтимал әлемі, олардың семантикасы – іргелі зерттеу пәні ретінде қиыны да, қиыры да мол құбылыс. Оның құрылым жүйесін түзетін тілдік бірліктер мағынасы мен қызметі жағынан да, құрамдастары мен құрылысы жағынан да күрделі, олардың арасындағы байланыстар да

көп салалы. Сонымен бірге бұл құрамдастардың болмыс-бітімін, атқаратын қызметін, өзара байланысу ерекшеліктерін зерттеудің жолдары да түрліше. Соған байланысты ақынның көркемдік әлемінің семантикасын, семантикалық құрылым жүйесін әр тұрғыдан қарастырған абзал. Ақынның көркемдік әлемі, шынайы әлемі, ықтимал әлемі ұдайы түрленіп отырады. Мұның өзі ақынның көркемдік әлемінің семантикасын, семантикалық-құрылымдық сипатын зерттеудің амалдары мен тәсілдерін ретіне қарай қолдануды талап етеді.

Абай өлеңінің тармағындағы, өлең мәтінінің белгілі бір бірлігіндегі нақты мағынаның негізінде ондағы логикалық семантика өрісіндегі поэтикалық мәнді тап басып, нақты көрсету оңай емес. Абай сөзінің өлең тармағындағы, өлең мәтінінің белгілі бір бірлігіндегі нақты мағынасының негізінде логикалық семантикаға тән поэтикалық мәнді тап басып, нақты көрсету ақынның көркемдік ойлауының бағыттарын, негіздерін, сатылары мен кезеңдерін талдаумен ұштасады. Бұл, өз кезегінде, ақынның көркемдік әлемі мен көркемдік ойлауының арасындағы сабақтастықты саралауға алып келеді. Ақынның көркемдік әлемі және ақынның көркемдік ойлау әлемі арасында айырмашылық жоқ секілді көрінуі ықтимал. Шындығында олай емес. Ақынның көркемдік әлемі бір басқа, ақынның көркемдік ойлау әлемі бір басқа. Екеуі – екі бөлек әлем. Ақынның көркемдік әлемі – күрделі, көп қырлы, көп салалы құбылыс. Ақынның көркемдік әлемі – ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесі. Ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесінде ақынның көркемдік ойлау әлемі белгілі бір өлшем мен мөлшерде көрініс табады. Ақынның көркемдік ойлау әлемінде оның болмысындағы қасиеттер, олардың ерекшеліктері толық қалпында болады. Сондықтан бұл екі әлемнің әрқайсысы өз алдына бөлек құбылыс болғанмен, олар өзара сабақтас. Ақынның көркемдік ойлау әлемі де, көркемдік әлемі де мазмұны мен мәнін, әрі мен нәрін басқа әлемнен алады. Ол әлем – болмыс, дүние-әлем. Дүние-әлем болмысы, ақынның көркемдік ойлау әлемі және ақынның көркемдік ойлау қызметінің нәтижесі ретінде көрінетін көркемдік әлемі арасындағы сабақтас желінің сырына бойлау ақынның көркемдік ойлауы мен көркемдік әлемін дұрыс пайымдауға негіз болады.

Әдебиеттер

- Тоқаев Қ.-Ж.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. 9 қаңтар 2020.
<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagykazakstanatty-makalasy>
- Гераклит (б.з.д. 554-483 ж.ш.). <https://aforisimo.ru/na-latyne/19891.html>
- Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том I / Общ. Ред. А.Ф. Лосева; Примеч. А.А. Тахо-Годи; Перевод с древнегреч. Вл.С. Соловьева, М.С. Соловьева, С.Я. Шейнман-Топштейн и др. – М.: Мысль, 1990. – 860 с.
- Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар / Қазақшаға аударғандар: Қ. Сағындықов, М. Жанғалин, М. Ишмұхамедов. Аударманың ғылыми редакциясын жасаған А.Тұрғынбаев / Жауапты редакторы А.Х.Қасымжанов. – Алматы: Ғылым, 1975. – 455 б.
- Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том / Жалпы редакциясын басқарған Ы. Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 454 б.
- Павлов И.П. Полное собрание сочинений. Издание второе, дополненное. Т. 3, кн. 2. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. – 1951. – 439 с. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 439 с.
- Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой; примечания и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – 728 с.
- Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том / Жалпы редакциясын басқарған Ы. Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 312 б.
- Аристотель. Риторика. Книга III / Перевод С.С. Аверинцева // Аристотель и античная литература. – М.: Наука, 1978. – С. 164-229.
- Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972. – 472 с.
- Аль-Фараби. Риторика // Аль-Фараби. Логические трактаты (Перевод с арабского) [Ред. колл.: А.М. Кунаев (отв. ред.) и др.]. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С. 439-526.
- Ломоносов М.В. Краткое руководство к риторике // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Том 7. Труды по филологии (1739-1758 гг.). – М.-Л., 1952. – С. 23-79.
- Байтұрсынов А. Шығармалары / Құрастырған Ә.Шәріпов, С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989.
- Сейфуллин С. Билер дәуірінің әдебиеті. – Қызылорда, 1932.

References

- Al-Farabi (1975). Ritorika. Al-Farabi. Logicheskie traktaty (Perevod s arabskogo) [Red. koll.: A.M. Kunayev (otv. red.) i dr.]. Alma-Ata. 439-526 pp. (In Kazakh).
- Aristotel (1978). Ritorika. Kniga III. Perevod S.S. Averintseva. Aristotel i antichnaia literature. M. 164-229 pp. (In Russian).
- Baitursynov A. (1989). Shygarmalary. Qurastyrgan. A.Charipov, S.Dautov. Almaty. (In Kazakh).
- Geraklit (b.z.d. 554-483 j.ch.). (In Russian). <https://aforisimo.ru/na-latyne/19891.html>
- Qunanbayev A. (1977). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jynagy. 1-tom. Jalpy redaktsiasyn basqargan Y. Duisenbayev. Almaty. 454 p. (In Kazakh).
- Qunanbayev A. (1977a). Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jynagy. 1-tom. Jalpy redaktsiasyn basqargan Y. Duisenbayev. Almaty. 312 p. (In Kazakh).
- Lomonosov M.V. (1952). Kratkoerukovodstvo k ritorike. Polnoesobraniesochinenii. Tom 7. Trudy pofilologii (1739-1758 gg.). V.-L., 1952. 23-79 pp. (In Russian).
- Mirza Mukhammad Khaidar (1996). Tarikh-i Rachidi. Vvedenie, perevod s persidskogo A.Urunbayeva, R.P. Djalilovoi i L.M. Epifanovoi; primeshania i ucazатели R.P. Djalilovoi i L.M. Epifanovoi. Tachcent. (In Russian).
- Pavlov I.P. (1951). Polnoesobraniesochinenii. Izdanievtoroe, dopolnennoe. T. 3, kn. 2. M.-L. (In Russian).
- Platon (1990). Sobraniesochinenii v shetyrekhtomakh. Tom 1. Obch. red. A.F. Loseva; Primesh.A.A. TohoGodi; Perevod s drevnegresh.VI.S. Solov'eva, M.S. Solov'eva, S/Ia.Cheinman-Topshtein i dr. M.860 p. (In Russian).
- Seifullin S. (1932). Bilerdauirinadebieti. Qyzylorda. (In Kazakh).
- Tokaev K.-J.R. (2020). Abaijane XXI gasyrdagy Kazakhstan. (In Kazakh).
<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstanatty-makalasy>
- Tsitsteron M.T. (1972). Tri traktata ob oratorskom iskusstve. M. (In Russian).